

८. पुष्परचना आणि सजावट

- ८.१ पुष्परचना आणि सजावट यांची प्रस्तावना.
- ८.२ पुष्परचनेकरिता उपयोगात येणारे साहित्य.
- ८.३ पुष्परचनेचे प्रकार.
- ८.४ पुष्परचनेची तत्त्वे.
- ८.५ पुष्पसजावटीचे प्रकार.

सांगा पाहू :

- तुमच्या बागेत कोणती फुलझाडे आहेत?
- तुमच्या आजूबाजूला कोणत्या प्रकारच्या फुलांचे तुम्ही निरीक्षण करता?
- तुमच्या आजूबाजूला दिसणाऱ्या फुलांची नावे सांगा.
- फुलांचे निरनिराळे उपयोग सांगा.

पुष्परचना ही एक प्राचीन कला आहे. विविध फुलांची त्यांचे सौंदर्य वाढविण्याच्या दृष्टिकोनातून केलेली सुसंगत मांडणी करण्याची कला म्हणजे पुष्परचना होय.

अॅना रट यांची व्याख्या :

“फुले, पाने, इतर साहित्य यांची रूपे (forms), पोत आणि रंग यामधील सुसंगती लक्षात घेऊन केलेली कलात्मक रचना म्हणजे पुष्परचना. सभोवतालच्या वातावरणामध्ये उत्साह, जिवंतपणा आणि सौंदर्य निर्माण करणे असा या कलेचा उद्देश आहे.”

हा कलाप्रकार घरांमध्ये तसेच देवळांमध्ये, चर्चमध्ये, हॉटेल्समध्ये आणि हॉस्पिटलमध्ये देखील वापरतात. उत्सवाच्या किंवा मंगलप्रसंगी फुलांनी गृहसजावट करणे, फुलांच्या माळा, दारांना तोरण, फुलांनी खांब सजविणे, अंगणात फुलांची रांगोळी काढणे, मंच सजावट करणे. अशा प्रकारे फुलांची सजावट केली जाते.

८.१ पुष्परचना आणि पुष्पसजावट यांची प्रस्तावना :

लक्षात ठेवा :

पुष्परचना आणि पुष्पसजावट यांचे महत्त्व.

- पुष्परचना घराला सौंदर्य प्रदान करते व निसर्गाला घरात आणते.

- व्यक्तीच्या क्रियाशीलतेला वाव देणारा व वेळेचा सदुपयोग करण्याचा हा मार्ग आहे.
- पुष्परचनेमुळे घरात चैतन्य निर्माण होते आणि आपली संस्कृती टिकविते.
- जीवनातील निष्क्रियता दूर करते, मन निरोगी व प्रसन्न ठेवते.
- आपल्या कार्यक्षमतेला आणि क्रियाशीलतेला नवीन काहीतरी करण्याची संधी मिळते.
- पुष्परचना आपल्याला सुंदरतेचे महत्त्व आणि कलेचे तत्त्व शिकविते.

८.२ पुष्परचनेकरिता उपयोगात येणारे साहित्य :

तुम्हाला माहिती आहे का ?

१) वनस्पती साहित्य : ताज्या वनस्पतीपासून उपलब्ध होणारे कोणतेही साहित्य उदाहरणार्थ - फुले, पाने, फळे, कळ्या, फांद्या, वेलीयुक्त फांद्या इत्यादींचा यात सामावेश होतो. विशिष्ट हंगामात फुलांचे अनेकविध प्रकार उपलब्ध असतात. त्यांचा उपयोग करून पुष्परचनेत विविधता आणता येते. पानांच्या उपयोगाने पुष्परचनेचे सौंदर्य वाढविले जाते. फांद्या आणि पाने यांना प्राधान्य देऊन फुलांची मांडणी खालच्या बाजूला करता येते. पुष्परचनेसाठी, नैसर्गिकरित्या चांगला आकार असलेल्या फांद्या निवडाव्या.

नेहमी लक्षात ठेवा :

- फुले किंवा पाने कापण्यापूर्वी झाडांना पाणी घालावे.
- झाडांची हानी होऊ नये म्हणून फांद्या, फुले कापण्याची योग्य वेळ सूर्योदयापूर्वी किंवा सूर्यास्तानंतरची आहे.

विशिष्ट पुष्पपात्रांचा उपयोग करतात. साधारणपणे गोल, सुरईच्या आकाराचे, धातूचे नाजूक नक्षीकाम केलेले पुष्पपात्र वापरतात.

या प्रकारच्या पुष्परचनेमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची पुष्कळ फुले वापरतात. त्यांच्या तुलनेमध्ये पानांची संख्या कमी असते. समान उंचीची फुले समतोल साधला जाईल अशा पद्धतीने रचली जातात. उदाहरणार्थ : गोलाकार पंख्याचा आकार या प्रकारामध्ये उपसाधने म्हणून मेणबत्त्यांचा उपयोग अधिक प्रमाणात केला जातो.

आकृती ८.३ (अ) परंपरागत पुष्परचना

२) **जपानी पुष्परचना** : इकेबाना ही जपानी पुष्परचना आहे. इकेबाना म्हणजे फुलांची रचना. जपानमध्ये इकेबानाच्या अनेक स्कूल (संप्रदाय) आहेत. त्यांच्या माध्यमातून जपानी लोकांनी ही कला खूप चांगल्याप्रकारे आत्मसात केली आहे. जपानी माणसाच्या जीवनात फुला-पानांना अतिशय महत्त्व आहे.

जपानी पुष्परचनेत रेषा व दिशांना अधिक महत्त्व दिले जाते. या पुष्परचनांमधून जीवनाचे तत्वज्ञान मांडले जाते. सभोवतालचे अवकाश, पुष्पपात्र यांच्या प्रमाणाशी ताळमेळ साधेल, अशा पद्धतीने फुलापानांची निवड करतात. रेखाबद्ध फुलापानांची मांडणी हे इकेबानाचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. या रचना साध्य, अनौपचारिक आणि अर्थपूर्ण असतात. या पुष्परचनांसाठी उंच वा उथळ अशा दोन्ही प्रकारची पुष्पपात्रे वापरतात. मंद रंगातील, उदाहरणार्थ : चॉकलेटी, राखडी, फिकट निळी, हिरवट, राखडी रंगाची आणि बांबू, माती, तांबे अशा साहित्याची पुष्पपात्रे निवडतात. कमी उंचीच्या पुष्पपात्रांमध्ये धातूची पीन होल्डर्स वापरतात तर उंच पुष्पपात्रांमध्ये झाडाच्या इंग्रजी 'Y' आकारामधील किंवा

काटा चमच्याच्या आकाराचा छोटा तुकडा फुला-पानांना आधार देण्यासाठी लावतात.

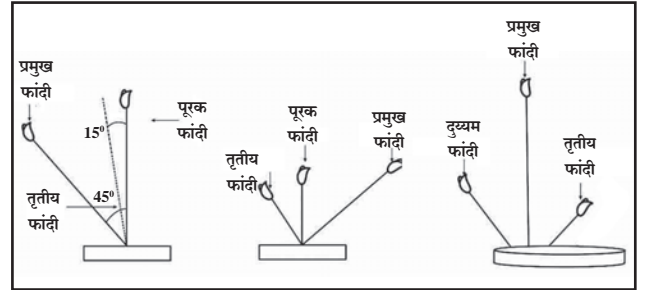
जपानी पुष्परचनेत सर्व प्रकार प्रामुख्याने तीन तत्वांवर आधारित असतात. ही तीन तत्त्वे म्हणजे - स्वर्ग (Heaven), मानव (Man) आणि पृथ्वी (Earth). या तीन प्रतिकात्मक रेषा दर्शविण्यासाठी तीन प्रमुख फांद्या वापरतात.

स्वर्ग : सर्वात उंच रेषेला स्वर्ग असे संबोधतात आणि ती पुष्पपात्राच्या मध्यभागी बसविली जाते. तिची उंची पुष्पपात्राच्या उंचीच्या दीडपट असते.

मानव : स्वर्ग रेषेखालोखाल उंची असलेली, रचनेला रुंदी देणारी रेषा म्हणजे मानव रेषा. ती पुष्पपात्राच्या लांबीइतकी असते.

पृथ्वी : सर्वात लहान रेषा म्हणजे पृथ्वीचे प्रतीक होय. मानव फांदीच्या विरुद्ध दिशेला तोल साधला जाईल अशा पद्धतीने ती बसविली जाते. तिची उंची मानव फांदीच्या अर्धी असते.

या तीन प्रमुख फांद्याशिवाय पुष्परचनेला पूर्णत्व प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने काही इतर पाने-फुले (फिलर्स) वापरतात. ज्यांना 'पर्वत' आणि 'कुरण' असे संबोधले जाते.

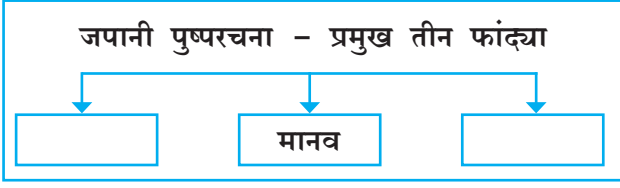

आकृती ८.३ (ब) जपानी पुष्परचनेचा आराखडा

आकृती ८.३ (क) जपानी पुष्परचना

तक्ता पूर्ण करा.

३) आधुनिक पुष्परचना : आधुनिक पुष्परचनेत परंपरागत नियमांचे बंधन नसते. रचनाकाराला आपल्या कल्पनेप्रमाणे पुष्परचना करता येते. कदाचित त्यामुळेच ही पुष्परचना अधिक लोकप्रिय होत आहे. या रचनेमध्ये वनस्पतीच्या सर्व भागांचा समावेश करतात. उदाहरणार्थ : निसर्गात आढळणारी विविध फुले, पाने, गवत, तुरे, वेली, क्रोटन, कॅक्टस, भाज्या, फळे इत्यादी प्रत्येक वेळी ताजी फुले-पानेच वापरतात असे नाही तर क्वचित प्रसंगी वाळलेली फुले-पाने किंवा काही वेळा कृत्रिम फुले देखील वापरली जातात. वर्तमानकाळात पिसे, काचांचे तुकडे, शंख आणि धातूच्या ओबडधोबड वस्तू देखील वापरतात.

या प्रकारच्या रचनेत पुष्परचनेसाठी कोणते साहित्य वापरले आहे. त्यापेक्षा ते कशाप्रकारे वापरले आहे या गोष्टीला जास्त महत्त्व आहे. मुक्तशैलीमुळे विविध आकारात या पुष्परचना करतात येणे शक्य होते. तसेच कोणत्याही आकारामध्ये रचना करता येते. या रचनांमध्ये लयबद्ध रेषा, प्रभावी रंग, आकार, पोत या गोष्टींना प्राधान्य दिले जाते.

आकृती ८.३ (ड) आधुनिक पुष्परचना

४) शुष्क पुष्परचना : भारतामध्ये उन्हाळ्यात तर थंड प्रदेशामध्ये हिवाळ्यात या प्रकारची पुष्परचना केली जाते. जेव्हा निसर्गात ताजी फुले-पाने उपलब्ध नसतात तेव्हा वाळलेली फुले, पाने, तुरे, फांद्या, फळे इत्यादींचा आकर्षकरित्या उपयोग केला जातो. रंगविलेले, वाळविलेले गवत या पुष्परचनेमध्ये प्रभावीपणे वापरले जाते. तसेच वाळलेल्या वनस्पती, गव्हाच्या ओंब्या, ज्वारी-बाजरीची कणसे, कपाशीचे बोंड, वुडरोजची फुले, झाडांची पाने, बुंधे अशा प्रकारचे साहित्य देखील वापरले जाते. बऱ्याचदा उथळ पुष्पपात्र वापरले जाते. सिरॅमिक, लाकडी, पारदर्शक नसलेले काचेचे पुष्पपात्र या प्रकारासाठी योग्य ठरते.

आकृती ८.३ (ई) शुष्क पुष्परचना

५) अल्पाकृती पुष्परचना : ही पुष्परचना नावाप्रमाणे आकाराने अगदी छोटी असते. साधारणपणे ही रचना पाच इंचापेक्षा जास्त उंच नसते. या रचना दिवाण खोलीतील टेबलवर, अभ्यासाच्या टेबलवर किंवा काहीवेळा जेवणाच्या टेबलवर देखील वापरतात.

छोट्या पुष्पपात्रांबरोबरच छोट्या बाटल्या, चहाचे कप यांचा देखील उपयोग पुष्पपात्र म्हणून केला जातो. अशा छोट्या पुष्पपात्रांबरोबर सुसंगत दिसतील अशी लहान आणि नाजूक फुले, पाने निवडतात. नेहमीच्या पुष्परचनेच्या तुलनेत फुलांची संख्या कमी असते. फुलांची संख्या कमी असली, आकार लहान असला तरी या रचना तितक्याच आकर्षक आणि सुबक असतात.

आकृती ८.३ (फ) अल्पाकृती पुष्परचना

८.४ पुष्परचनेची तत्त्वे :

तुम्हांला हे माहीत आहे का ?

- १) **आराखडा** : यावरून पुष्परचनेचा आकृतिबंध निश्चित केला जातो. आराखडा स्थळ, प्रसंग व उपलब्ध असलेले साहित्य यावरून आराखडा निश्चित केला जातो.
- २) **तोल** : पुष्परचनेत वापरण्यात येणाऱ्या साहित्यावर हा भर देतो. त्यामुळे पुष्परचनेला स्थिरता प्राप्त होते. पुष्परचनेतील तोलाचे महत्त्वाचे दोन घटक म्हणजे प्रकार आणि रंग. तोल हा दोन प्रकारचा असतो.
 - अ) **समतोल** : पुष्परचनेच्या दोन्ही बाजूला सारख्याच प्रमाणात साहित्याची मांडणी केली जाते.
 - ब) **विषमतोल** : पुष्परचनेच्या दोन्ही बाजू सारख्या नसतात परंतु दृष्टिक्षेपात दोन्ही बाजू समान असल्याचा भास निर्माण करतात. येथे रंग महत्त्वाची भूमिका बजावतात. गडद रंग दृश्यपरिणाम साधतात म्हणून त्यांचा उपयोग रचनेत खालच्या भागात करतात. फिकट रंग पुष्परचनेच्या वरच्या भागासाठी व अन्य भागांसाठी जास्त योग्य असतात.
- ३) **मोजमाप** : याचा संबंध पुष्परचनेत असलेल्या विविध घटकांच्या प्रमाणाशी असतो. पुष्परचनेत पुष्पपात्राचा आकार व त्याकरिता वापरण्यात येणाऱ्या साहित्यावर भर दिला जातो.
- ४) **लय** : पुष्परचनेचा मुख्य भाग बघणाऱ्या दर्शकाच्या दृष्टीला दिशा देण्यावर हा भर देतो. जेणेकरून रचनेचा संपूर्ण आकार योग्यपणे बघितला जातो व समजून घेतला जातो.

५) **प्राधान्य (केंद्रबिंदू)** : पुष्परचनेचा मध्यवर्ती भाग ज्यामधून फुले व पाने बाहेर येतात त्याला पुष्परचनेचा केंद्रबिंदू म्हणतात. म्हणूनच मोठी व गडद रंगाची फुले बहुधा पुष्परचनेचा केंद्रबिंदू म्हणून वापरली जातात.

६) **साहित्य** : वाळलेले व ताजी फुले, पाने एकाच पुष्परचनेमध्ये वापरू नये.

७) **सुसंगती व एकता** : हे तत्त्व 'प्रसंगानुसार योग्य फुलांचा वापर करणे' याची काळजी घेते. पुष्परचनेमध्ये वापरण्यात येणाऱ्या फुलांचे रंग व पात्राचा रंग यांच्या मिश्रणाची हे तत्त्व काळजी घेते. ज्यामुळे दोन्हीमध्ये आवश्यक तेवढा विरोधाभास साधला जातो.

बघा किती विलक्षण आहे.

बोनसाय (Bonsai)

बोनसाय ही जपानी कलाकारांनी विकसित केलेली कलात्मक मूल्य असलेली रचना होय. जपानी भाषेत 'बोन' म्हणजे 'तबक' आणि 'साय' म्हणजे 'झाड' 'बोनसाय' म्हणजे 'तबकातले झाड' असा अर्थ आहे किंवा त्याला ट्रे प्लान्ट्स देखील म्हणतात.

इंटरनेट माझा मित्र :

इंटरनेटवरून बोनसायची अधिक माहिती शोधा आणि चित्रे गोळा करा.

८.५ पुष्पसजावटीचे प्रकार :

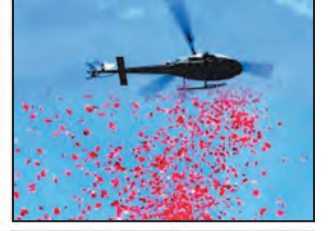
तुम्हाला हे मनोरंजक वाटेल ?

शाळा आणि महाविद्यालयातील सांस्कृतिक संमेलने, साहित्य परिषदा, सभा, लग्न समारंभ परिसंवाद यासाठी करण्यात येणाऱ्या पुष्परचनांच्या व्यतिरिक्त झाडांचे साहित्य इतर अन्य प्रकारांसाठी सुद्धा वापरली जातात. ती खालीलप्रमाणे :

- **फुलांचे गुलदस्ते** : प्रेमाचा संदेश, फुलांच्या वस्तूंच्या रूपात वापर केला जातो. विविध कार्यक्रमांच्या वेळी फुलांचे गुलदस्ते भेट म्हणून दिले जातात.
- **फुलांच्या माळा** : फुलांच्या माळा विविध प्रसंगी वापरण्याच्या हेतूने तयार केल्या जातात. जसे की,

कार्यक्रम प्रसंगी प्रमुख पाहुण्यांना सन्मानित करणे, पूजेसाठी, लग्नात नवरदेव-नवरीकरिता, मंच सजावट इत्यादी.

- **पुष्पवर्षाव** : विविध कार्यक्रम प्रसंगी पाहुण्यांवर फुलांचा वर्षाव केला जातो.
- **फुलांची रांगोळी** : बाजारात सहजपणे उपलब्ध असलेल्या झेंडू, शेवंती, गुलाब यासारख्या फुलांचा, व पाकळ्यांचा फुलांच्या रांगोळीकरिता उपयोग केला जातो.
- **केसांमध्ये माळणे** : केसांमध्ये फुले माळण्याची फॅशन १८ व्या शतकापासून प्रचलित आहे. काळानुसार व फॅशननुसार शैली बदलत असते.
- **फुलांचे तुरे** : मृत व्यक्तीला श्रद्धांजली अर्पण करण्यासाठी लांब दांड्या असलेले फुलांचे तुरे सोबत नेले जातात. तसेच थडग्यांवर, शवपेटीवर ठेवले जातात.

आकृती ८.५ पुष्पसजावटीचे प्रकार

इंटरनेट माझा मित्र :

व्हिडीओ द्वारे पुष्परचनेच्या विविध प्रकारांचा शोध घ्या आणि नवीन माहिती इंटरनेटच्या माध्यमातून गोळा करा व चर्चा करा.

हे आठवून पहा.

- फुलांची पद्धतशीर मांडणी करणे म्हणजे पुष्परचना होय.
- पुष्परचना व्यक्तीची क्रियाशीलता वाढवते.
- फुले, पाने, फळे, कळ्या, फांद्या इ. साहित्याचा वापर केला जातो.
- झाडांच्या वाळलेल्या फांद्या सुद्धा वापरतात.
- जपानी पुष्परचना ही स्वर्ग, मानव व पृथ्वी या तत्वांवर आधारित असते.
- पुष्परचना दिर्घकाळ टिकण्यासाठी मीठ, अॅस्प्रीन, बोरॅक्स, शेवाळ, बर्फाचे तुकडे, कोळसा, वाळू या वस्तूंचा वापर केला जातो.
- भेटवस्तूंच्या रूपातील फुले, गुलदस्ते, फुलांच्या माळा, पुष्पवर्षाव, फुलांची रांगोळी, मंच सजावट असे पुष्पसजावटीचे विविध प्रकार आहेत.
- फुलांच्या माध्यमातून संदेश दिले जातात. फुलांच्या माळा गृहसजावटीसाठी वापरतात आणि फुलांच्या रांगोळीने पाहुण्यांचे स्वागत केले जाते.
- आनंद व धार्मिक श्रद्धा व्यक्त करण्याकरिता पुष्पवर्षाव केला जातो.
- फुलांची मंच सजावट अलिकडे फार प्रचलित व लोकप्रिय झाली आहे.

• वस्तुनिष्ठ प्रश्न :

१) दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडा.

१. इकेबाना हा _____ पुष्परचनेचा प्रकार आहे.

- अ) शुष्क
- ब) जपानी
- क) परंपरागत

२. या पुष्परचनेमध्ये नियमांचे बंधन नसते _____.

- अ) अल्पाकृती
- ब) जपानी
- क) आधुनिक

३. परंपरागत पुष्परचनेमध्ये _____ यावरती भर देतात.

- अ) फुले
- ब) पाने
- क) साधनसामग्री

२) खालील विधाने चूक आहेत की बरोबर ते ओळखा.

- अ) आधुनिक पुष्परचनेत नियमांचे बंधन नसते.
- ब) 'इकेबाना' मध्ये रेषा आणि त्यांच्या दिशा यांना प्राधान्य दिलेले असते.
- क) जेवणाच्या टेबलसाठी कमी उंचीचे पुष्पपात्र योग्य असते.
- ड) परंपरागत पुष्परचनेमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची पुष्कळ पाने वापरतात. त्यांच्या तुलनेत फुलांची संख्या कमी असते.

इ) पुष्परचना गृहसजावटीमध्ये सौंदर्याची निर्मिती करते.

• लघुत्तरी प्रश्न :

१) फरक स्पष्ट करा.

- अ) परंपरागत आणि आधुनिक पुष्परचना.
- ब) शुष्क आणि अल्पाकृती पुष्परचना.

२) टिपा लिहा.

- अ) पुष्परचनेचे महत्त्व.
- ब) शुष्क पुष्परचना
- क) अल्पाकृती पुष्परचना
- ड) पुष्पसजावटीचे प्रकार

• दीर्घोत्तरी प्रश्न :

- अ) पुष्परचनेची व्याख्या सांगा. पुष्परचनेसाठी आवश्यक असलेल्या साहित्याची यादी स्पष्ट करा.
- ब) पुष्परचनेची व्याख्या सांगून पुष्परचनांच्या प्रकारांचे वर्णन स्पष्ट करा.

• प्रकल्प :

- अ) विविध प्रकारच्या पुष्परचना तयार करा.
- ब) विविध प्रकारच्या पुष्परचनांचे चित्र/फोटो गोळा करून वही (Scrap Book) तयार करा.
- क) पुष्परचनेकरिता/लागणाऱ्या/साहित्याचे चित्र गोळा करून वही (Scrap Book) तयार करा.

